

AD CIL III 8153 (SINGIDUNUM)

NICOLAO VULIĆ S.

Ово је свакако најлепши римски натпис који је досада нађен у Београду (најлепши у књижевном, не у археолошком погледу), и он заслужује да се ближе испита. Нажалост, то није могуће без прегледа самог оригинала, који међутим нисам успео да пронађем¹⁾. Зато сам у могућности да само на основу једне фотографије²⁾ величине 6,5×9 cm саопштим ово неколико реди.

Ја читам:

- ALMALAVACRoRVMDESĀ[X/SD///]DoLYMPHA
 ETSVNTEXLAPIDEPERFECTĀ[vac. litt. 6 s. 7 A]EPVLCHRAE
 LAETISINQVELOCISNATVSLA [vac. 6] TĀMENIPSIS
 TVNCCVMSOSPESERATCONIVXS[vac. 6 T]INVSV
 5 EMERITISQVONDAMALEXAN[D vac. 3 N]OMINEDIGNAE
 RAVCISONILAPIDOSOCADVNT [vac. 5] TELIQVoRES
 TAMLAVDATIOPERISDOMINVS[C/P vac. 3 s. 4 S]ETAVCToR
 INSVAEMEMoRIAMVoLVITCON [vac. 7] MARITAE
 VTTAMENETLECToRNoMEN [vac. 8] RePoSSIS
 10 SINGVLAEDeCLARANTEXORDIA//T///AEPRiMAE
 AELIACVMTERTiASVBOLEDECONIVGE///TA

- Alma lavacrorum de sa[xis deci]do lymphā
 Et sunt ex lapide perfecta[e piscina]e (?) pulchrae
 Laetis inque locis natus la[cus. Quae] tamen ipsi
 Tunc cum sospes erat coniux s[acravit] in usum
 5 Emeritis quondam Alexan[dreo n]omine dignae.
 Raucisoni lapidoso cadunt [de fon]te liquores.
 Tam laudati operis dominus (∪∪ — ∪ s) et auctor
 In suae memoriam voluit con[secrare] maritae.

¹⁾ Лапидаријум Уметничког музеја смештен је сада у подрум Конака кнегиње Јвубице. Ни моја претраживања, ни љубазна помоћ кустоса Д-р Р. Марића и асист. колегинице Јуришић — нису довели до резултата.

²⁾ Својина Епиграфске збирке Народног музеја (снимак бр. 1501).

Ut tamen et lector nomen [cognosce]re possis,
 10 Singulae declarant exordia [li]t[er]ae primae:
 Aelia cum Tertia, subole de coniuge [cas]ta.

Сигурне су или бар врло вероватне све допуне осим оних у vv. 2 и 7.

Ad *lin. 1*: Domaszewski (*CIL* III Suppl. I 8153 p. 1455)¹⁾ SAX/////Do. — *Lin. 2*: Domasz. PERFECT/_PI/////E; Buecheler (*Carm. Lat. Epigr.* I 273 ed. reimpr. 1921 p. 133 Teub.) perfect[a]e pi[scina]e; можда BALNEAE? — *Lin. 3*: Domasz. претпоставља исувише много слова: LA////////TAMEN; Buecheler la[cus. haec] tamen; мислим да просторно (и језички) боље одговара QVAE. L у LA[CVS] је сигурно (Mommsen, Renier, Hirschfeld²⁾) погрешно: 1). IS у IPSIS сигурно: одбацити Domasz. и Buecheler „an *ipsa*? intellego balneum inceptum viva coniuge pro eiusdem quibus perfectum datur“. — *Lin. 4*: Hirschfeld SE/// = servavit? Пошто Е не видим, држим да је боља допуна S[ACRAVI]T. — *Lin. 5*: Domasz. и Buecheler ALEXAND/E/. Прво N у NOMINE потсећа на H. — *Lin. 6*: Domasz. претпоставља много слова CADVNT////////TE; Buecheler [iam fon]te; мислим да просторно боље одговара [de fon]te; cf. 1. 1 и 11; Hirschfeld //STE; Mommsen . . CISTE и допуњава CATARACTE. Испред Т налази се у висини средине слова

¹⁾ Ранија читања (Mommsen i Renier, *CIL* III 6306 (1873) и *Revue archéolog.* 1873 Sept. p. 141) — мени недоступна.

²⁾ Epigraphische Nachlese zum *CIL* vol. III, aus Dacien u. Moesien; Sitzungsber. d. Wien. Akad. (Phil.-Hist. Classe) 1874, LXXVII 2, S. 423 = *Ephemer. Epigr.* II 487 (p. 329).

хоризонтална цртица (од лигатуре?), на снимку слабо видљива. Е у LIQVoRES није *contigua* RE, како мисли Domaszewski, већ је капитално Е мањих размера, cf. 1. 9. — *Lin. 7*: Domasz. претпоставља исувише много слова VE////////ET; Mommsen VERECVNDVS; Hirschfeld: „VE sicher, darnach fehlen nicht mehr als 5 bis 6 Buchstaben“; ја на снимку не видим VE, иначе бих помишљао на VETERANVS. — *Lin. 8*: Domasz. и Buecheler CONSE////////MARITAE. — *Lin. 9*: Hirschfeld једини види COG, остали не. — *Lin. 10*: Прво Т у LITTERAE видљиво. — *Lin. 11*: Domasz. иза [CAS]TA //: није потребно; линеа је почела увученом, увученом се и завршава, јер је то једанаести стих, изван десет са акростихом; metri causa види се да ниједно слово више не може доћи, а орнамент не ма; cf. дужину *lin. 4*.

Contiguae: AE (2, 5, 10), ME (8), NT (10), TE (11).

Превод и интерпретација. Buecheler преувеличава кад каже: „Versus sermoque tam male procedunt ut ne summam quidem sententiam vere restitutam esse spondeam“. Тешкоће нису тако велике. Превод гласи:

Ја, бистра вода, хранитељка купашила, падам са [оближење] стене, па је [тако] од камена начињен један диван [базен или купашило] и на живописном мезу нигло је једно [вештачко] језеро.

Међушим [све је то] један супруг, поводом свог спасења, наменио на употребу управо негдашњим послуженим војницима (ветеранима) [легије (или кохорте)], достојне [да носи] Александрово име.

(5) Са сценивог врела пада бистра вода, пошмуло жуборећи. Власник и цворац ове, хвале толико достојне конструкције, [један ветеран?], зажелео је да је посвети успоми на своју супругу. Ипак, да би и ти, читаоче, могао да дознаш (његово) (10) име, казује [ти га] свако поједино почитно слово [стиха].

[Елије Терције] са Елијом Терцијом, ћерком [ове] часне супруге.

Alma lavacrorum: ја разумем: хранитељка свих купатила уопште, а не хранитељка овог купатила; *lavacra* схватам као прави плурал, *et* — консекутивно: па је тако, те је стога и сл.¹). Мисао је: Ја, вода, која иначе напајам купатила, падам са ове стене (крај Калемегдана), те се стога и могао подићи овај лепо базен (или купашило) . . . — Друкције Mommsen, Domaszewski, Buecheler: „Acrosticho indicatur nomen mariti, cuius iussu *lavacra* facta sunt in memoriam uxoris“; „*balneum* veterani quo uterentur perfecit sacravitque coniugis memoriae Ael. Tertius.“ Дакле, држим да се реч *lavacra* не

¹) Cf.: Pons est interruptus et reliqua multitudo equitum interclusa (наш Дивковићев Речник²; Georges³, Forcellini, Stowasser² немају тог значења *et*!); ulmos serito . . ., et materia, si quae opus sit, parata erit Cato R. R. 6,3 (Kühner, Ausführ. Gramm. d. lat. Spr. II 2, S. 633). — Не заборавимо да се у нашем натпису ради о поезији (1) и позној антици (2)!

односи на овај објекат. Али ја верујем да је Елије Терције ипак подигао *купајило*, само што је то реч из лакуне v. 2: *bilnea*; ипак, ова се допуна не може бранити само на основу фотографског снимка, без самог натписа. *Piscinae* и *lacus* чине ми се донекле синоними: базени. — *Pulchrae*: Buecheler: „pro adverbio habeo“ непотребно: 1. -АЕ претходне речи довољно је видљиво, те се *PVLCHRAE* лепо може слагати са том речју; 2. Натпис је одлично писан, писар нигде не брка Е и АЕ, нити је начинио иједну ортографску грешку; 3. *Pulchrae* као епитет грађевине Елија Терција казује донекле исто што и *laudatum opus* (v. 7); слична употреба епитета и иначе је позната (*pulchra domus Ovid.*); 4. наш песник и иначе употребљава звучне епитете: *laetis locis, rancisoni liquores, lapidoso fonte*. — *Tamen* (v. 3): Мисао је: природа је живописна и базен (или купатило) је сјајно саграђен, али *ипак*, то није свима намењено, већ управо, (главом), тим и тим ветеранима . . . Cf. значење *tamen* у v. 9: *In sua* . . . *Ut tamen et (tu), lector*: Задужбина је додуше посвећена дародавчевој супрузи, али ипак и ти, читаоче, можеш да дознаш њихово име . . . — *Quondam* ја везујем са *emeritis*; могуће је међутим везати га и са *sacrauit*. Renier *quondam* везује са *dignae* (sc. *legionis*), па закључује: *post Severi mortem circa a. 238 titulum incisum esse* (Buecheler). Ово отпада већ и стога што је тешко претпоставити да би било могуће величати име тек свргнутог и убијеног цара. (Откуда а. 238, кад је цар убијен 235?). — Помисао на Александра Великог отпада: 1. иза *emeritis* са правом очекујемо: које конкретне и одређене легије (или кохорте), а не неке неодређене, достојне имена Александра Великог; 2. у антици (бар мени) није иначе позната фраза *Alexandreo nomine dignus*, па би овде била први пут употребљена. Међутим ово место не пружа подршку за помисао на Александра Македонског, јер се може лакше објаснити. — *Alexandreo* је ἀλεξάνδρειον (cf. *Th. L. L. s. Alexander*, Sp. 1537). — Buecheler: . . . (Renier?) *aeque atque ego dignae pro adverbio haberet*. — Ово би место било једини пример у латинском за графију адверба *digne* као *dignae*. Buecheler-ово тумачење прихвата Bogel у *Th. L. L. (s. dignus, Sp. 1153)*. — Buecheler-ово мишљење није вероватно: 1. као што је речено, наш писмени писар нигде не брка Е и АЕ; 2. убедљивије је поређати *emeritis* [*legionis s. cohortis*] *Alexandreo nomine dignae* него *digne emeritis Alexandreo* [*sub*] *nomine*; (или можда Buecheler везује *dignae* чак са *sacrauit*?). — Дакле, сва је прилика да се *dignae* односи на изостављено (али које се лако подразумева) *legionis* (као што су мислили Renier и Otto [*Th. L. L. s. Alexander, Sp. 1537*]), или чак *cohortis* (као што је мислио Mommsen: „*destinata fortasse emeritis cohortis cuiusdam ab imp. Alexandro nuncupatae*“).

Дакле, већ Mommsen под Alexander подразумева цара Александра Севера. То је и највероватније. Пита се: која то може бити легија. Ако је натпис заиста нађен *in situ*, најближе је да помислимо на нашу leg. IV Flavia (Felix), која најдоцније од Хадријана има свој стални логор у Сингидунуму, а чији је назив S(everiana) A(lexandriana) једним натписом из Ulpiana (Липљан) документован (*CIL III Suppl.* 8173). Али није искључена ни leg. VII Claudia из Виминација: VII Cl(aud.) Sever(iana) *CIL III* 1676 (225 год.) и 14565 (223 г.); VII Cl. S(everiana) A(lexandriana) III 8112 (228 г.); 8244; *CIL VIII* 24591 (?); (?) [VI] Se[veriana Alexandriana p.] v. (? *victrix, vindex*) *CIL III* 14564 (234 г.)¹). На leg. VII Claudia помишља и Buecheler.

Opus (v. A. W. Van Buren у PW RE, s. v., Sp. 819 ss.), *dominus* (= Bauherr: opp. conductor *Cato*, *Vitr.*: Georges⁸), *auctor* (auctor amplissimorum operum *Suet.*; templi *Liv.*; porticus *Ovid.*) — јесу грађевинарски изрази. — *Exordia*: није таутологија, већ апозиција: *singulae litterae primae, exordia* (sc. *versuum*).

Поетика. Натпис има своју уметничку композицију. II стихова деле се на две једнаке половине; прва говори о самој задужбини, њеној намени и побуди за њено подизање. Друга казује коме је посвећена: сенима (успомени) супруге. *Coniux* из прве половине наговештава *suae maritae* из друге половине и претставља везу између оба дела. Тачно на средини између оба дела, такорећи пословна исказа, освежава нас звучни песнички хексаметар:

Raucisoni lapidoso cadunt [de fon]te liquores.

Он прекида целовитост натписа; он нема везе ни са претходним, ни са даљим казивањем. Жубор воде меша се у монолог тачно на половини. И овај песников потез (који тешко да је настао због потреба акростиха: *R*), и општа идеја (монолог воде), и стил и језик — одају доброг песника. Ниједан позајмљен стих ни полустих нисам успео да пронађем. Речник је онај најбољих класичних песника; највише додиром показује са Лукрецијем, Вергилијем; само верзификација местимице одаје позну антику (о чему v. ниже). — Ако је у v. 2 заиста *piscinae*, онда имамо алитерацију (*perfectae piscinae pulchrae*). — Акростих: име на натпису у облику акростиха ипак није тако честа појава у дохришћанској епиграфици. У сваком случају, ово је једини мени познати при-

¹) Kubitschek, s. Legio у PW RE, Sp. 1628—29. — Мање је вероватно да је реч о некој трећој легији. Тако Otto, l. c.: legio Iulia Alexandria appellata videtur ab imperatore et Mamaea matre: *Not. dign. or.* 8, 19.

мер акростиха имена дародавца (за имена покојника има још 3—4 примера у CIL, из Африке и Цисалпинске Галије: v. Graf s. Akrostichis у PW RE, Sp. 1205).

Alma lavacrorum lympa: cf. liquor almus aquarum Lucr. II 390; *alma* epith. за воду: Auson. 298, 29: fons ... sacer alme; Mos. 446 alme amnis (Mess. Th. L. L. s. v.) — *Laetis locis*: cf. pauci laeta arva tenemus Verg. E. VI 744; devenere locos laetos VI 638. — *Raucisoni*: amnis rauca sonans Verg. E IX 125 (cf. и s. raucus Merguet); остала места стоје даље (Catull. 64, 263; Lucr. II 619 et c.: Quicherat Th. Poet.). — *Fonte liquores*: Paneg. in Mess. 86: fontibus ut dulces erumpat terra liquores. — *Lapidosus (fons)*: lapidosus murmure rivus Ovid. (Quicherat); pumiceus fons Mart. IV 57, 2.

Да вода (*lympa*) може да говори, произилази из обожавања и култа извора, веровања у демоне вода итд., о чему овде није потребно говорити. (Упореди код Римљана божанство Fons, коме је 231 пре н. е. подигнут и храм; упор. богиње Fontes или Lymphae: Wissowa, Relig. u. Kultus 182). Даље, могућност говора вода проистиче из њихове способности прорицања (о чему в., на пример, Kurt Latte s. Orakel; Th. Hopfner s. Mantike; Boehm s. Hydromanteia — у PW RE; cf. Panzer s. Wassergeister (§ 37) у Bächtold—Stäubli, Hwbuch d. deutsch. Aberggl. 1938, итд.). Најзад, та је могућност везана и за мит о Златноме веку, када су, како нам каже Бабрије, говориле и ствари:

„Говорила је стена и јелино лишће,

Говорило је море лађи и морнару,

А врапци су сасвим паметно разговарали са земљорадником“¹⁾.

Покушај нашег песника је прилично оригиналан и лепо изведен. Монолог нас потсећа на пролог каквог лара или генија loci код Плаута или сл. Наша „die redende Person“ се најпре претставља (*lympa*), казује своје порекло (*de saxis decido*) и функцију, примењену на дати случај (*alma lavacrorum*; cf. *alma* epith. божанства). Затим долази expositio.

Због нарах leg. Alexandreo можда је наш песник знао грчки?

Метрика. Од појава познокласичне верзификације које су последице постепене превласти динамичког акцента, наш натпис показује у 4 маха скраћење ненаглашеног дифтонга АЕ у *trehem* слогу дактила: ма која реч у петој стопи v. 2 (— ae); *In suae* (v. 8); *Singulae*; *litterae* (v. 10), и једном дугог гласа (*decido*, v. 1). Поред трибрахија *memori(am)* (v. 8), који игра улогу дактила, и „дактила“ (*Alex)andreo*

¹⁾ Р. Марић, Дивинација у Илијади и Одисеји, Летопис Матице српске, 350, 470.

(v. 5), *cum Terti(a)* (v. 11), хексаметар нашег песника је коректан, па је Buecheler-ова пресуда престрога: „*versus sermoque tam male procedunt ut ne summam quidem sententiam vere restitutam esse spondeam*“.

Београд.

М. Марковић.

SUMMARY

M. Marković: AD CIL III 8153 (SINGIDUNUM)

The reading of the inscription s. above. — V. 2 BALNEAE (?); v. 3 QVAE; IS in IPSIS sure; v. 6 [DE FON]TE; RE, not contigua (Domaszewski), cf. v. 9; v. 7 VE — not visible (differently Mommsen, Domasz., Hirschfeld); v. 8 SE — not visible (diff. Domasz., Buecheler *Carm. L. Epigr.* 273); v. 9 COG — not visible (diff. Hirschf.); v. 11 after [CAS]TA — nothing (neither ornament, nor letters; diff. Domasz.).

Interpretation. Buecheler exaggerates: *versus sermoque tam male procedunt ut ne summam quidem sententiam vere restitutam esse spondeam*. — *Alma lavacrorum*: Nourisher of all the baths in general, not of this one: *lavacra* — plur., *et* — consecutive (diff. Mommsen, Domasz., Buecheler); it is possible that Tertius built a bath, but it is *balneae* in v. 2; *piscinae* and *lacus* are almost synonyms. — *Pulchrae* is not an adv. (Buecheler): the orthography of our scribe is correct (E:AE and oth.) (1); *balneae* -s. *piscinae pulchrae* = *laudatum opus* (v. 7) (2); *pulcher* for work cf. *pulchra domus Ov. et cet. pl.* (3); cf. the other epitheta of our poet (*laetis locis* 3, *raucisoni liquores*, *lapisoso fonte* 6) (4). — *Quondam* I connect with *emeritis* (diff. Renier). — *Dignae* an adv. (Buecheler, Bogel [*Th. L. L.*] also): it is not necessary; I arrange *emeritis* [*legionis*] *Alexandro nomine dignae* (so Renier, Otto [*Th. L. L.* s. Alexander], Mommsen *cohorts*). The *legio* IV Flav. S(everiana) A(lexandriana) from Singidunum (CIL III 8173 Ulpiana) may come into consideration (or the VII Claud. from Viminacium: see Kubitschek, s. *Legio RE* 1628 s.; so Buecheler; differ. Otto, l. c.). — *Opus, dominus, auctor* are terms in architecture. — *Exordia* is not tautology, but apposition: *singulae litterae primae, exordia* (-sc. *versuum*).

Poetry. The inscription has its artificial composition: the 11 verses are divided in two equal halves; the first one treats the work itself, its purpose and motive for the building; the second one says to whom it is dedicated. *Coniux* from the first half announces *suae maritae* from the second half. V. 6 cuts and refreshes the businesslike account: water is rustling. The style and diction are good (cf. *Lucret., Verg.*). If in v. 2 is *piscinae* really, we have an alliteration. — *Alma lavacrorum lymphe* cf. *Lucr.* II 390, *Aus. Mos.* 446 et c. pl. *Laetis locis*: *devenere locos laetos Verg.* VI 638; 744. *Raucisoni*: *Verg.* IX 125. *Fonte liquores*: *fontibus ut dulces erumpat terra liquores Pan. in Mess.* 86. *Lapidusos fons*: *lapidosus murmure rivus Ov.; Mart.* IV 57, 2 & s. f.

The Speaking water results from the cult of the springs & the like (cf. *deus Fons, deae Lymphae*: Wissowa, *Rel. u. Kult.* 182), from the mantic power of the waters, from the Golden Age myth, when all things could speak (Babrius et c.). The monolog makes us remember any comic prologus of *Lar fam.* or *Genius loci*. Our personage presents himself, states his origin and function; then follows *expositio*.

The postclassical metric: abridgment of AE in third syllable of the dactyl (— AE v. 2; IN SVAE v. 8; SINGVLAE, LITTERAE v. 10); DECIDO (1), (ALEX)ANDREO (5), MEMORI(AM) (8), CVM TERTI(A) (11) are dactyls. The rest is correct.